

Közép-kelet-európai utópia

Ezen esszégondolat születésének alapja az a düh volt, hogy tekintve fenséges meg mindenféle hagyományainkat, századaink során az irodalom, illetve a művészet és a politikum viszonya folyamatosan tisztázatlan maradt. Az írástudók vagy rákényszerültek a politizálásra — mert az irodalomnak kellett betöltenie olyan funkciókat, amelyeket a politika nem volt képes —, vagy pedig — és ezt érdemes lenne külön tárgyként elemezni — idővel felébredt vagy megfékezhetetlenné nőtt bennük a hatalomvágy. Értelmiségi státusok fedték át így egymást, ötvöződtek, keveredtek, kavarodtak, az eredmény pedig az lett, hogy... tekintve az alkotó egyént, az egyik státusának értékjegyeit érvényesnek, életképesnek kívánta tekinteni-tekintetni a másik esetében, míg az utóbbi, a politikai úgymond teljes joggal kívánta befolyásolni, meghatározni az előzőt... Más szóval: sem tiszta irodalmi érték, sem igazi politika. A 19. század magyar irodalmában-kultúrájában, illetve az 1989 előtti romániai magyar irodalomban a történelmi helyzet kényszerű volta diktált és eredményezett effajta torzulásokat, ma viszont, ma, a nagy fordulatok után a két státus keveredése „természetesebbnek” tűnik.

Nos, ezzel az esszével akkor azon töprengtem, hogy milyen természetű is ez a tipikusan közép-kelet-európai nyavalya, hogyan is lehetne hazaküldeni a politikát, a politikusokat a parlamentbe. Ma pedig az alapvető fogalmak és elemzési szempontok tisztázása után azt is végig kellene gondolni, hogy mitől is „természetesebb” az a keveredés. Legyen szó viszont irodalom, művészet és politikum bármelyik említett típusú, illetve bármiféle viszonyáról, az összekapcsolás-összekapcsolódás pontja, pontosabban útvonala ugyanaz: a művészi újraterejtés folyamata. Ennek vonalán kell vizsgálnunk, hogy mindkét pólus felé helytálló elméleti következtetésekhez jussunk, ugyanis ez a mindenható tényezője a művészetek születési és létezési folyamatának, ezzel pedig az emberi létezés bármiféle objektivációjának. Az irodalom ontológiájától az irodalom esztétikájáig az út a maga minden buktatójával az újraterejtés folyamatát elemezve járható végig, térképezhető fel — és újítható meg. (Legalábbis olyan mértékben, amennyiben ez az előzetes elméleti megfontolásoktól a gyakorlat felé megvalósítható. Lásd a címet...)

Az esszégondolat nem vesztette hát el érvényét — azon a fordulóponton állunk, illetve léptünk túl éppen egy kissé, ahol már újra kell írunk és újraírhatjuk az összmagyar, a közép-kelet-európai irodalmak, művészetek történetét —, hanem, íme, a fordulatok után újabb aspektussal

gazdagodott. Kész munkává gyarapodva egy páhuzamos modellként szeretne élni: a nagyorosz 1917-től, az erdélyi 1918-tól irodalmat, művészeteket, kultúrát sorvasztó hatások ellenképét felállítani, az elsősorban Tarkovszkij filmjeiből absztrahált „tisztá” művészeteszményt felmutatni. Alternatívákat keresni.

A művész

— Olyan mértékben vagyok művész, amilyen mértékben nem érdekel, hogy a közönségnek tetszik-e, amit játszom, vagy sem. Hát mi vagyok én, kurva?! Elsősorban a színészek szoktak ebbe a csapdába esni, tetszelegnek, élvezkednek a közvetlen siker mámorában. Én, a muzsikusz, a saját zenémmel törődöm, elmerülök benne, igyekszem lejutni a lelkem legmélyére, a zenében fölhozok szenvedést, örömet, bánatot, derút, mindent, és az egész csak ez után, csak közvetve árad a befogadó felé, akiről igyekeztem teljesen megfélekedezni. A teljes átélés végett — mondja a dzsesszongorista, le sem véve tekintetét a fekete-fehér billentyűkről.

Közben azon gondolkodom, hogy meddig él és érezteti még hatását az a hármás egybeesés, mely szerint Közép- és Kelet-Európa különálló politikai, illetve bizánci, balkáni hatásokat megelő kulturális tér lett, és a kommunizmus épp ebben a régióban ütötte fel a fejét. Természetesen ki is termelte a maga sanyarú kultúráját; tisztelet annak a néhány irodalmi, képzőművészeti és bármilyen művészeti remekműnek, amely mégis megszületett. Ebben a térségben ugyanis mégis-módon kellett születniük a remekműveknek. Hogy most sajnos nem „egyszerűen” Európáról morfondírozom, mint ahogy például a sötét középkorban joggal tehettem volna, az ezen tényezők valamelyikének, illetve századunk második felében együttesüknek tudható be [...]

„Kisebbség”

A földrajzi válaszvonalak — sőt, néhol a politikaiak is — kezdik elveszteni fontosságukat, a kivándorlás egyre nagyobb méreteket ölt, hiszen az alapvető emberi kapcsolatok eddig beláthatatlan távolságokat hidalnak át. Az erdélyi alkotó áttelepül Magyarországra, a magyarországi Kanadába — Közép- és Kelet-Európa kultúrája szórványokban terjeszkedik. Az alkotó ott is folytatja teremtő munkáját és játékait, ott is valamiféle sajátyszerű, vagyis közép-kelet-európai műveket alkot, a számára jobb (?) esetben radikálisan elfordul múltjától — tehát gyökeresen meghatároztatik azáltal —, rossz esetben honvágát önti rímekbe. A

világon szétszóródott, innen elszármazott alkotók összességét tekintve a közép- és kelet-európai kultúra a legalaktalanabb a világon. Az erdélyi magyar alkotó Erdélyben is kisebbségi sorban élt, a magyar a saját Európa-részét tekintve szintén, a nagyobb rész pedig a fejlettebb, „tiszta” irodalmi értékeket felmutató Nyugathoz viszonyítva ugyancsak. Nyugaton a kisebbségi jelző és státus elveszítette ugyan értelmét, csak éppen az egyén identitás-szférájának még fokozottabb beszűkítettsége biztosítja bizonyos fajtájának megszületését és túlélését. A közép-kelet-európai a legnagyobb kisebbségi kultúra a világon. [...]

A „helyzet”

Erdély... A világon élő közép-kelet-európai irodalmakban jelentkező torzulások, gondok a nagy művészeteszmények megkérdőjelezésétől a nagy identitásválságokig minden bizonnyal itt jelentkeztek a legszélsőségesebb formában — éppen ezért Erdély ebben az értelemben modellértékkel bír a létező közép-kelet-európákra nézve. Azon a ponton kezdi elveszíteni ezt a jelentőségét, ahol a vidámabb barakkokban könnyebben vagy legalábbis részben alternatíva minőségű választ-válaszokat találhattak és találtak, adhattak és adtak.

A következőkben e művészetek, irodalmak előzetesség-struktúrájának egy modelljét, illetve annak nyilván egy részletét szeretném bemutatni, azon struktúráét, amely azt a külső — történelmi — és belső — lelki — teret szervezte, ahol e kisebbségi irodalmak, művészetek sorsa eldőlt. Egy időre. (?)

1918. Megszületik az „erdélyi irodalom”. Politikai döntés nyomán meg kell születnie egy irodalomnak... Az 1920-as évek eleje. Kós Károly írja: a létkérdés az, hogy „...a magunk kötelesnek tudott elmondandóit a magunk módján mondjuk el, a magunk új sorsú magyar közönségének elsősorban”. — Ez az eszmei és művészi törekvés jelentette elkötelezettségét, tipikus, inkább úgy mondhatnám, szindromatikus kisebbségi elkötelezettségét, kényszerű és vállalt elkötelezettségét. Azt mondhatnánk, hogy ezzel aztán meggerincezett, formába zárt, körülhatárolt... valamit, amit tulajdonképpen nem szabad meggerincezni, körülhatárolni, formába zárni...

A világon bárhol is legyen közép-kelet-európai valamelyik alkotó, magában hordozza akár milyennek minősített múltját, a kisebbségi sorban élő alkotó esetében pedig mindig is folyamatosan meghatározó jelleggel bírt és bír az aktuális szorult történelmi helyzet. Mivel az ehhez fűző gnoszzeológiai viszonyának ontológiai természetű premisszái is vannak, nem hagyhatjuk figyelmen kívül a feléjük mutató relatív átmenetet. Az

ontológia ismeretelméleti relevanciája arra alapul, hogy az ismeretelmélettel való interakciója ideatikusán táplálja az ontológiai gondolkodás előfeltételeit. E nyitott — világra, helyzetre, konkrét élményre nyitott — kör legfontosabb kérdése az alkotó tevékenységének, értsd: megismerésének a megismerése. Mivel a pszichikum, a tudat minden egyes jelensége a rajta kívül létező helyzetet tükrözi, másfelől a személyiség életének terméke és komponense, és mivel e kettősségnek megfelelően tudatában mindig szoros egységet alkot az élmény és az ismeret, természetesen az a válik élményévé, ami számára jelentősnek bizonyul. Megismerése folytán kikristályosodnak *érdekei*. A helyzet kínálta élmény — Gundolf tipológiája szerint — nem más, mint a szerzett kulturális tapasztalati, anyagi, illetve vallásos, erotikus, „titáni” megrendülések sora. Anélkül, hogy ezek szerepét abszolutizálnánk, anélkül, hogy túlzásnak tekintenők: a műalkotásba kerülő összefüggésrendszer minősége teljesen relatív és szubjektívizált, hiszen az alkotói én teljesen szubjektív tényező — felismerhetjük: ezek alapján, az alkotói helyzetértelmezés máris szembe kerül a korszellemmel. Vagyis az alkotó, legyen, mondjuk, író, újratevő közeledésének már az első, első, első pillanatában egy kényszerű elvi döntés előtt áll — a dilemmát pedig vagy a korszellem irracionálissá minősítésével oldja fel, vagy pedig... fejet hajt. Vagy a tradicionalizmusba menekül, vagy abszolút idealista művészi magatartást tanúsít, vagy igyekszik a kényszer diktálta lehetőségek között a legeredményesebbnek ígérkező kompromisszumot kötni. Ha az idealista útját választja, akkor fel is áldozhatja magát valamely politikai ideológia oltárán, akár fizikai valóságában is. Megsemmisítheti művét, és a ténynek természetesen kihatásai lesznek a kultúra egészére is. Ha ez utóbbi mellett dönt, akkor beállnak a már jól ismert torzulások. Az erdélyi kisebbségi írók inkább ez utóbbit választották. (Természetesen nem beszélek itt a prostituálódni, illetve a prostituáltatni igyekvő emberszerű képződményekről.) Felvetődik hát a kérdés: számon kérhető-e tőlük az a bizonyos hiányzó idealizmus? Egyáltalán, az idealizmus hiányáról van-e szó esetükben, vagy reál(kultúr)politikáról? Egyik lehetőség szomorúbb, mint a másik, egy író számára nincs megalázóbb, mint reál(kultúr)politikusként lenni, illetve kényszerűen annak lenni. Tévedés ne essék, ma, a nagy fordulatok után sincs, ez az újabb hatalmi izélkedés csak szemfényvesztő látszat. Először is nem kényszerű, tehát sokszor az egyéni sóvárgás dönt, másodszor azt kellene felismerni, hogy fel kellene ismerni: itt az alkalom az ilyen sok százados nyavalyák eltakarításához. (A biztonság kedvéért vegyük számításba azt a kategóriát is, hogy Iksz Ipszilon mindig is politizálni akart, csak hát, ugye, nem tehetette.)

Közép- és Kelet-Európa más, cseh, orosz, lengyel stb. irodalmainak helyzete is hasonló, az irodalmi művek társadalmi dimenziójának ropant felerősödésével 1945 előtt is, de legfőképpen az azutáni, egyre dogmatikusabb esztendőkből nőtt az alkotások politikai-ideológiai szennyezettsége. Olyan esztétikai engedményeket tettek az alkotók egyértelműen világnézeti megfontolások miatt, hogy az rendkívül torzító hatással bírt az esztétikum létezmódjára nézve. Ideológia, ideológiák... „A magunk kötelesek tudott elmondandóit a magunk módján mondjuk el, a magunk új sorsú magyar közönségének elsősorban” — mi más ez, ha nem ideológia, művészeti ideológia — de. Intentio recta. Miért kell „felmentenünk” Kós Károlyt, Kós Károlyékat, a Kós Károlyokat, és még azt is hozzáteszem gyorsan, hogy föltétlenül idézőjelbe kell tennünk azt a „felmentés” szót... Kós feloldani igyekszik a fentebb vázolt dilemmát, ő már kezdetben választ — elvi döntése letről felfelé, mondhatni... természetes táptalajból kinövő választás. Modellről lévén szó, még nincs helye a részletezésnek, úgyhogy csak jelezzük: ugyanazt hangoztatva épp az ellenkezőjét teszi (majd) a hívő kommunista Gaál Gábor, de az általa gyakorolt kényszerítő hatás — fentről hat. Ideológia és ideológia, tartalmukat tekintve a kettő átkozottul egybevágh — mégis kizárják egymást. [...]

Kapuscinski jut eszembe, az emberek úgy olvasnak — írta kontinensünk említett részéről —, hogy a sorok között valami mást, valami illúziót keresnek, és azt aktualizálják. A legnagyobb baj az, hogy az írók úgy is írnak. Gondolata, tekintve az erdélyi magyar irodalmat, elsősorban az utóbbi huszonöt, tekintve a tágabb, az alaktalanabb kulturális régiót, az utóbbi negyvenöt évre érvényes. Az ötvenes évek óta az alkotók vagy hittek, vagy eladták lelküket, vagy hallgattak, vagy elmentek; a végeredmény ugyanaz: választásuk nyomán nem mutattak, nem mutathattak fel kiutakat. A kisebbség — félreértés ne essék, *bármely* kisebbség — politikai-társadalmi-gazdasági-kulturális helyzete csábít, sőt, kényszerít a moralizálásra, a szentenciózus előadásmódra. [...] Ez a fentiek fényében elfogadható, sőt, természetes is. Valójában azonban szánalmas, ahogy sokan — egy — beleragadnak a moralizálás mocsarába, abban vergődve osztják a nagy igazságokat, és nem karmesteri fölényrel formázzák művüket. Közben — kettő — abban a tudatban süllyednek, hogy velük valójában minden rendben, hiszen nagy-nagy igazságokat mondanak, és — három — felszínen maradt savanyú fenségükben legyintenek, és csak csinálják tovább. Hát magából a kisebbségi lét és helyzet sajátoságaiból, az elnyomás tényéből nem szabad túlzó következtetéseket levonnunk. A kollektív tudatalattitól a legmagasabb kozmikus dimenzióig végtelen az út, a kisebbségi irodalmak a jelzett tehertétel miatt vi-

szont tényleg alacsonyan szálldogáltak, nemcsak a kis szocialista problematikákról van szó, általában érvényes rájuk, hogy két univerzalitás között a partikularitásba ragadtak. Ideológiai ballasztot kielemezni önmagában véve még semmit nem jelent, jól ismert gondolat már ez a nagy gondolkodópáros, Orwell és Sztálin óta. Az ideológiai szennyezés módozatait viszont érdemes nagyító alá venni — a modell-módszer segítségével igenis azonosítható, legelgyengültebb pontok felismerésének és feljavításának reményében. Ez a kismagy kisebbségi irodalom, kérem, egy roppant gyakorlatias irodalom volt, ma is az, és attól félek, egy ideig az lesz. Micsoda szégyen. Itt előrelátható (volt) bizonyos művek megjelenése, mert meg kellett jelennük, egy bizonyos társadalmi rend fejfelütésekor; majd fejleütésekor; és még az is gyakori, hogy ugyanazok voltak a cinkosok. [...]

Némelyek számára lehetséges megoldásként kínálkozott, hogy megváltoztassák életkörülményeiket. Jézus és Lao ce, a *progressus ad futurum* és a *regressio ad originem* látszólagos ellentmondásában a kivándorlást választották. Igyekeztek valódi nyugatiakká válni, vagyis elszakadni ezer év hagyományától. Holott — ezt egy mélylélektani elemzés bizonyíthatja igazán — az egyetlen múltjuk és életük összes tapasztalata halálukig ott fog lappangani a lelkük mélyén. Lehet, hogy valami máson gondolkodnak, más társadalmak más civilizációs termékein, de alapjában véve *ugyanúgy*. Ezt elsősorban azon átok terhe alatt lehet követni, ha valaki a mindennapi élet megismerésében a mások, netán a saját gondolkodásmódját figyel.

Az Egyesült Államokban van egy falu, hűséges magyar neve van. Angolul is tökéletesen kiejthető. Lakosai minden jó magyar ünnepet megtartanak. Népviseletben ropják a csárdást. Órzik önazonosságukat. Szép magatartás. Közülük legalábbis a fiatalok soha életükben nem mondtak egy magyar mondatot. Soha nem is tudtak magyarul. Szándékukban sem áll megtanulni. Elvégre ők igazi amerikaiak. Szép szkizoid helyzet. Helyzet, a helyzet. Kezdjük előlről az elemzést? Kivándorlásról pedig, mivelhogy ilyen nincs, többé szó se essék. Kismagy költözések, költözködések, költözködködések, azok vannak. [...]